

LORAND CASPAR

Sába királynő kertjében

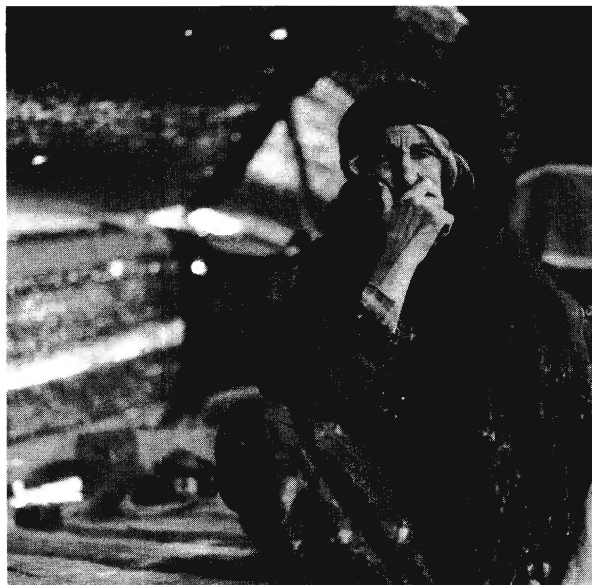
A KECSKÉK

Legjobb tudomásom szerint mindmáig senki sem figyelt fel a kecskék szerepére a Közel-Kelet művelődéstörténetében. Azzal vádolják őket, nem is minden ok nélkül, hogy nem is elhanyagolható mértékben hozzájárultak – és továbbra is hozzájárulnak – egyes térségek elsivatagosodási folyamatához, de közben elhallgatják, mekkora részük volt az emberiség

néhány alapvető felfedezésében. Az első megvilágosodás e tárgyban a Khirbet-Qum-rán-i ásatások tábortüze mellett ért egy este, azzal egy időben, hogy lassanként érteni kezdtem, mit tudnak immár minden kétséget kizáró módon az esszénusok különös zsidó szektájáról, amelynek tagjai magukat „Isten Pártjának hívei”-ként emlegették. Létezésükről természetesen tudtunk már azokból az, igaz, meglehetősen bizonytalan és romantikus elragadtatástól átítatott feljegyzésekből,

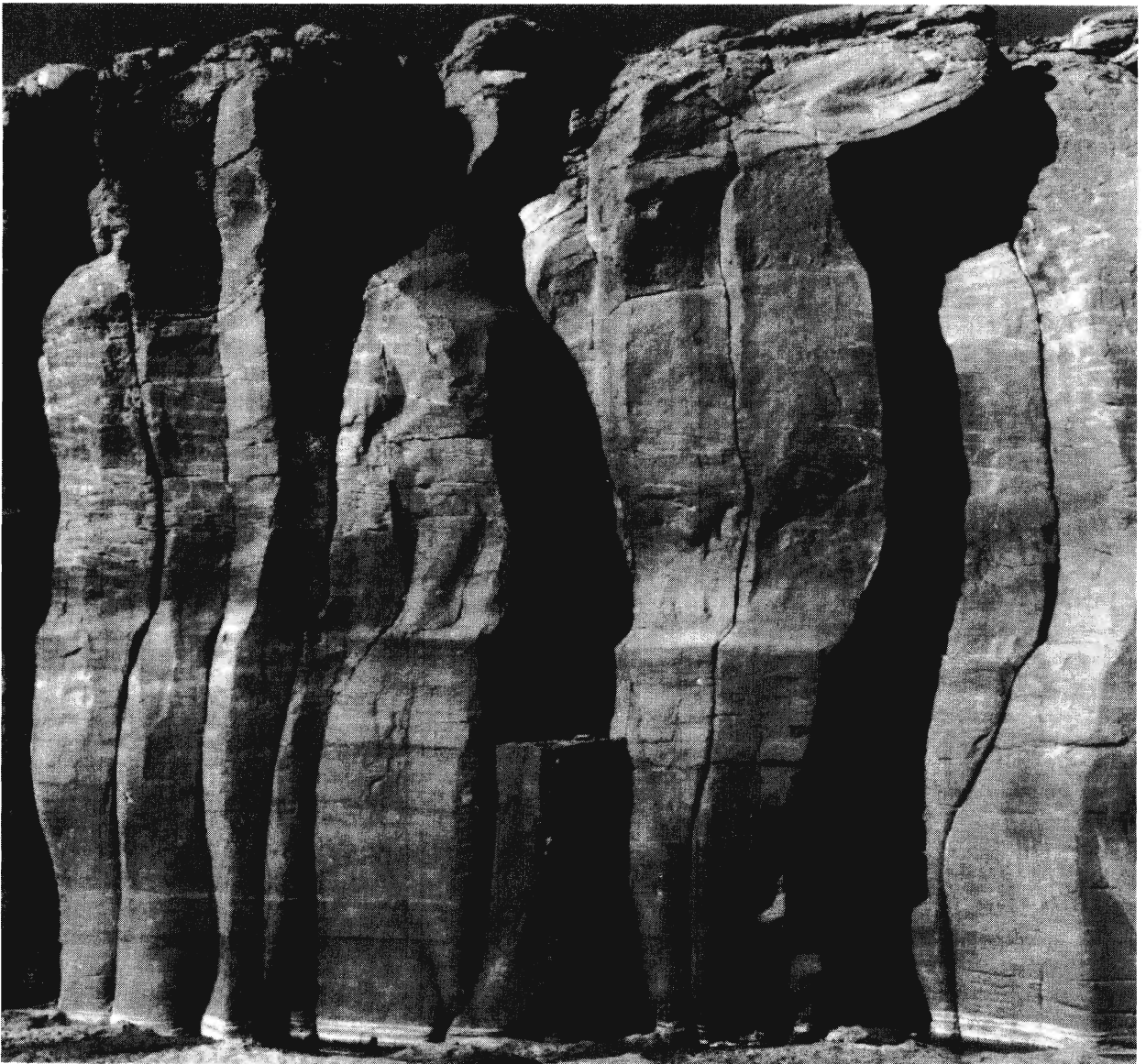
amelyeket Alexandriai Philónnak, Josephus Flaviusnak és az idősebb Pliniusnak köszönhetünk, de mindeddig sem tárgyi bizonyíték, sem más közvetlenebb dokumentum nem akadt, amely alátámasztotta volna ezeket az időszámításunk első századából származó tanúságtételeket. Néhány kilométernyire táboroztunk a Holt-tenger északnyugati csücskétől, annak a márgás földszelvénynek a teraszán, amely ezen a helyen alig egy kilométernyi távolságban párhuzamosan halad a folyóval. Hátunk mögött a déltől északnyugat felé húzódó sziklafal, amely az éjszaka sötéttségében beleolvadt a Qumrán wadi meredek szurdokaiba, s néhány jelentéktelen vízmosásba, melyek nyugatra és északra a júdeai hegyek első támoszlopaikat alkotják. Liliputi tűzünk fel-fellobbanó lángjai csak annál jobban kirajzolták előttünk minden részletében ennek a sötét hegytömegnek

nyomasztó nagyságát. E szirtes hegygerincek és az éjszakai égbolt érintkezési vonala, amelyet egyszerre olyan mélységesnek és olyan anyagszerűnek érzékeltetett az az illúzió, hogy szinte kézzel érinthetnénk ezeket a nem tudni, milyen „alapzattól” kiemelkedő fénybe borult tárgyakat – mint ha ollóval lett volna kivágva; e kétféle sötétséget – egyik tömör és átlátszatlan, a másik mintegy saját idegzetének belső fényességétől zsibongva – mintha ugyanabból az anyagból vésték volna ki. Előttünk Chor tektonikus törésének hol ingoványos, hol szilárd, széles padkája, amely messze keletre lezárta a transzjordániai magas fennsíkkal szembe forduló falat. Mintegy száz méternyire a tűztől, ott álltak a qumrán-i esszénus közösség szálláshelyeinek kiaszott romjai, melyeknek első építkezései a Kr. e. második századra tehetők. De ezeknek a sivatagi ásatásoknak köszönhető, hogy a gyűrött sziklafalakba az erózió – vagy egyes esetekben az emberek – vájta barlangok egyikében rátaláltak az első kéziratokra. Ma már biztosra

vehetjük, hogy a mintegy harminc barlang közül, ahol az ásatások emberi tevékenység nyomára leltek, egyesek lakóhelyül, mások azonban csak is e tekercek, valamint egyéb ingóságok elraktározására, vagy veszély esetére fenntartott rejtékhelyül szolgáltak. Igen, e közösség lakóhelyének felfedezése, amelynek iratai több nemzedék kutatóit tartották valóságos lázban, olyan, akár az *Ezerégyéjszaka* valamelyik meséje.

1947-ben – egyesek szerint 1945-ben – egy fiatal beduin pásztor, a Ta'amirehek törzséből, bizonyos Mohammed-ed-Dib (pásztorhoz illő név, „farkast” jelent), egyszer csak azt látta, hogy egyik kecskéje eltűnik a sziklafal számos erózió vájta üregének egyikében. Miután nem látta visszatérni a kecskét, a keresésére indult, tágas, mély barlangban találta magát, ahol, drágakövekkel teli ládikák helyett néhány cserépkorsó várta, ame-

lyek vászondarabokba bugyolált bőrtetekercseket tartalmaztak. Megannyi új kérdés és váratlan ismeret az Ótestamentum kanonizált vagy apokrif szövegei felőli hiányos tudásunk kiegészítésére, nem is beszélve a sajátosan esszénus iratokról, melyek végtére közvetlen betekintést engedtek mindennapi életükbe és szellemük természetébe, mindez egy kalandvágyó beduin kecskének köszönhető. Mondani sem kell, hogy a Ta'amirehek, mihelyt felfogták a dokumentumok kereskedelmi értékét, páratlanul nagyszerű régészeknek bizonyultak. A tudományos pontosság kedvéért azt is hozzá kell tennem, hogy évekkel később, mikor szívélyesen sátrukba fogadtak, legalább három változatban adták elő a történetet, de a kecskék, így vagy úgy, egyikből sem hiányoztak.

„És akik a porban lakoznak, ugyanolyanok, mint akik a tengereket átszelik, a vizek morajlásától rettegvé.

És az ő bölcseik számukra hasonlatosak a tengerészekhez a mélységekben.” (E Himnusz)

A Szabályok tekercsében, az egyik első kéziratban, amit Farkas Mohammed felfedezett, a szigorúan büntetendő törvényszegések közül sosem fogok elfeledni kettőt, amely, ha a sors arra szánt volna, hogy esszénusnak szülessék, a pusztá létfenntartásomhoz épp csak hogy elegendő élelemre és a tisztító fürdőtől való eltiltásra kárhoztatott volna: *a hangos kacagást és az üres fecsegést.*

A másik történetet a beduin pásztor és a kecskék témájára évekkel később Észak-Jemenben mesélték el nekem. Itt sem hiányoztak a különféle változatok, és pedig nemcsak az elbeszélés részleteit, hanem magát a felfedezés tárgyát illetően.

Az általam hallott változatokban nem történik említés a jemenita pásztor nevééről. Később Maxime Rodinsontól tudtam meg, hogy ugyanennek a mesének abban a változatában, ahogy Harrarban ismerik – ez egyébként a *kat* híveitől származik, még mielőtt a rágás szokása meghonosodott volna –, „Awzul kernayen”-nek nevezik,

és ebből a névből a vájtabb fülűek azonnal kihallják azt a nevet, amelyet az arab mesemondók Nagy Sándornak adtak: Dhu-l-Quarnayn. Nos, ez a másik pásztor, mikor a kecskéi egyszer bőségesen belaktak egy zöldellő bokrokkal tele legelőn, azt látta, hogy kecskéit feltűnő izgékonyság szállja meg, úgy szökdécseltek és ágaskodtak, mintha megtízszerezték volna őket. Egy-két óra múltán minden visszatért a rendes kerékvágásba, és a pásztor megfedekezett az esetről. De másnap, ugyanott és ugyanabban az időtájban megismétlődött ugyanez. Este elmesélte különös élményét az övéinek, akik kétségkívül valami gonosz szellemnek tulajdonították az egészet, felkeresték hát vele a szomszédságban tartózkodó derviseket. Ezek megbíztak valakit maguk közül, hogy másnap kísérje el útján a pásztor. Ugyanarra a helyre terelték a nyáját, s néhány óra múlva ugyanaz az őrjöngés tört ki a gödölyék között. A fiú tehát nem „látomást” látott. A leleményes eszű dervis-

nek az az ötlete támadt, hogy néhány levelet tépjen abból a növényből, amelyet a kecskék különös előszeretettel legelésztek, és visszatérve a közöséghez, főzetet készített belőlük, hogy a legbátrabbak közülük megkóstolják. Az ital döbbenetes hatást keltett: e kevésbé ortodox tapasztalat jámbor alanyai soha az életben nem bukkantak magukban hasonló szellemi élénkségre, soha nem virasztottak még ilyen könnyűszerrel, az egész éjszakát minden nehézség nélkül imádkozással és meditációval töltve. Az ezekben az országokban dívó legenda szerint így történt a kávécserje felfedezése (az *Ezeregyéjszaka* első fordítója, Gal-land, *A kávé eredete és elterjedése* című művében némi-képp eltérő változatot ad elő; az egyik etiópiai változat, amit megismerhettem, valamivel misztikusabb: Isten pezsdítő hatású levelet növeszt egy halálosan kimerült szent ember vándorbotján), mi több, nemcsak a kávéé, hanem azé a másik euforikus hatású növényé is, amely Észak-Je-

menben csaknem teljesen kiszorította emezt, s amelyet *katnak* neveznek. (Hangsúlyozandó, hogy ez a történet valóságos megfigyeléseken alapulhat, meg kell jegyezni, hogy Stenhouse csak 1843-ban bizonyította be, hogy a kávécsérje levelei koffeint tartalmaznak.)

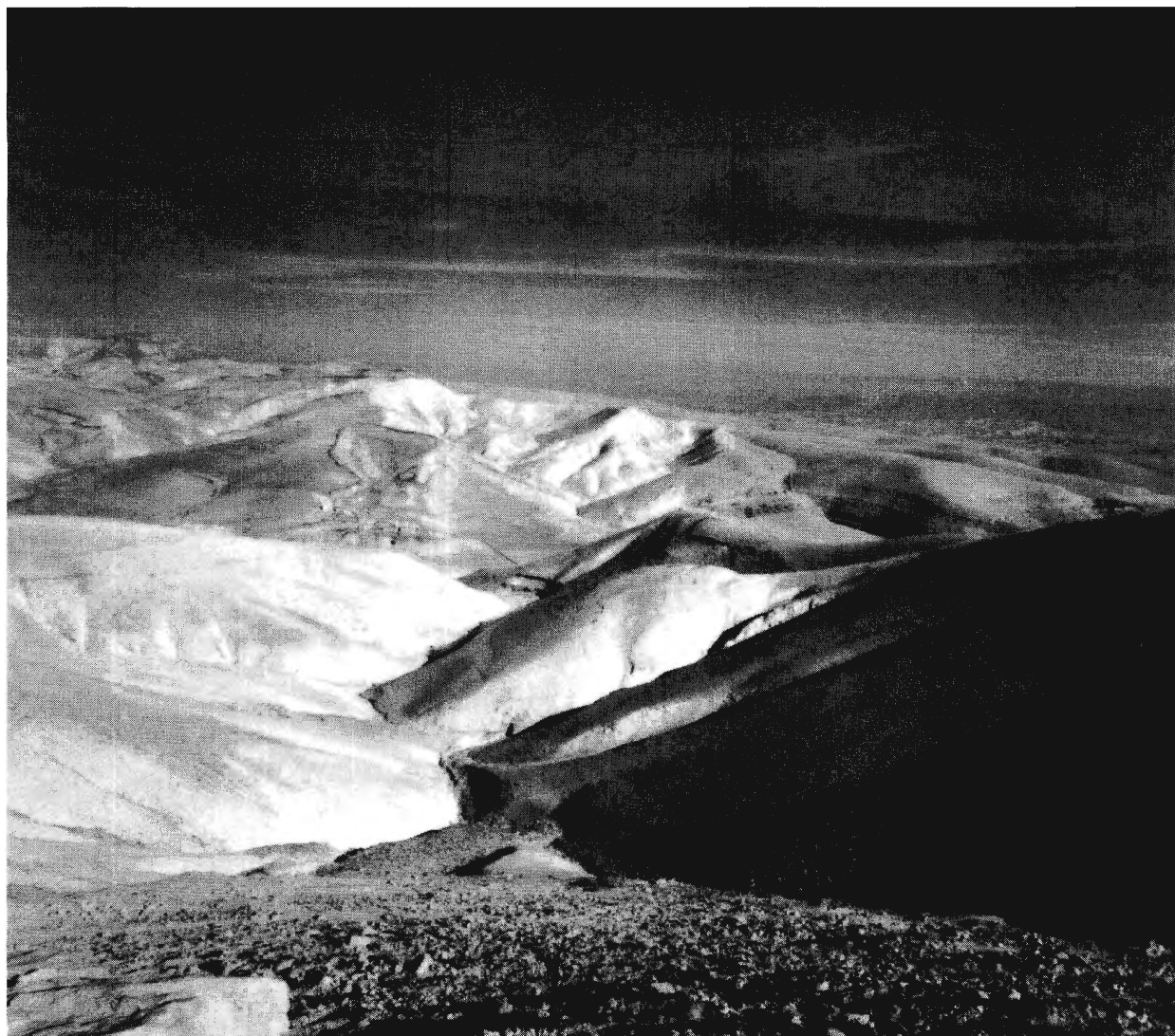
Ha jól tudom, egy augsburgi orvos, Leonhardt Rauwolf volt az első vagy az egyik első nyugati ember, aki a kávé említi, mégpedig 1573 és 1578 között tett törökországi utazása után: „Tintafekete itallal élnek, igen nagyra vannak vele, és chaubénak nevezik. Az italt egy bunnunak nevezett növény gyümölcséből és leveleiből készítik...” Ugyanebben az időben írja le egy páduai botanikus, Prosper Albini a *Jó Fát és annak Buna gyümölcsét*, melyet egy kairói török kertjében látott, ahol pedig az kétségtelenül egyáltalán nem pompázhatott. Tudósunk egyébként hozzáfűzi, hogy az ital elkészítéséhez szükséges magvakat Boldog Arábiából importálják. Száz évvel később egy másik botanikus, Jean le Roque, Arábia szerelmese, mi-

után meghallgatta a normann tengerészek elbeszéléseit, az első franciákét, akik 1708 és 1713 között közvetlenül Jemenbe mentek el a kávéért, írt egy (1716-ban kiadott) *Utazás Boldog Arábiában* című könyvet. Ezt a beszámolót A *kávé történetével* folytatta, amelyben igencsak pontos leírását közli a kávécsérjének, s a könyvet illusztráló szép metszetek közül azt, amelyik ezt a bokrot ábrázolja, a következő képaláírással látja el: „Kávéfa, arabiai rajz, természet után”. (A rajzoló nevének említése nélkül.) La Roque leírása a növényről nem kevésbé pontos, mint a rajz: „Virágai fehérek és igen hasonlatosak a jázminhoz. (...) Illata kellemes, balzsammal telített, nem árulkodik keserű ízéről. (...) Mihelyt a szirmok lehulltak, előbukkan a gyümölcs, mely kezdetben nagyon zöld, de megérve piros lesz, és olyasfajta, mint egy nagyobbacska cseresznyeszem. Fölöttébb jó ízű. Tápláló és üdítő; húzában, a mag helyén találjuk meg igen finom hártaburokban azt a szemcsét vagy babszemet, amelyet Kávénak nevezünk. Ekkor

még ez a babszem alakú magvacska egészen puha, íze meglehetősen kellemetlen, de mire a cseresznye beérik, észrevétlenül megkeményszik. Végül, mikor a nap teljes egészében kiszikkasztja ezt a piros bogyót, húsa, amely előzőleg ehető volt, erősen megbarnult héjjá vagy hüvellyé aszalódik. (...) A mag ekkorra már szilárd és egészen világos színű.” Meg nem nevezett forrás nyomán, La Roque elmeséli a számos változat egyikét, amely arról szól, mi módon került be Jemenbe a kávé a XV. század közepe táján. (A megadott időpont meglehetősen pontos.) E szerint, egy adeni muftinak, aki Perzsiába tett utazása során hallotta a kávé hatásának dicséretét, hazaérkezése után, mikor különös, hosszan tartó fáradtság lepi meg, eszébe jut a növény. Megparancsolja, hozzanak neki egy csészével: a hatás bámulatos, erre megkínálja vele barátait és a közelben lakó derviseket is. Fontosabb a szövegben az, hogy továbbra is La Roque-ot követve, az arab szerző megemlíti: „Adenben felhagytak egy másik ital fogyasztásával, amelyet egy *kat* nevű növény leveleiből nyertek, s amely nem lehetett a tea, mert az író semmi olyat nem mond, ami erre utalna”. ‘Abd al-

Qadir al-Jaziri egy XVI. század közepéről keltezett írásában megállapítja, hogy a *kat* fogyasztása erősen csökkent a kávé javára. Egy jemenita hagyomány szerint a *kat*ot időszámításunk VI. századában hozták be és honosították meg Jemenben, az abesszin megszállás idején. De erről egyetlen olyan arab krónikás sem tesz említést, aki élt vagy utazott Jemenben – se Hamdeni a X. században, sem Ibn Battuta a XIV-ben, holott mindazok, akiknek írásai ránk maradtak, köztük különösképpen ez a két legnagyobb, mind igen fogékonyak voltak a mindennapi élet szokásaira és hagyományaira. Ibn Battuta például feljegyzi, hogy Indiában, sőt Jemenben is, Dhafar városában megkínálták egyfajta növényvel, amelynek rágása felfrissíti a lehetetet, és „amelynek élvezete olyan örömmel tölti el az embert, mint a szerelem gyönyörei”, ezt a növényt *tambulnak* hívják; itt a *bétel*ről lehet szó, a szanszkrit *tambula* nyomán. Ezzel szemben tudjuk azt, hogy ugyanebben az időben Etiópiában már igen elterjedt volt a *kat*. ‘Amde Seyon etiópiai király háborúinak krónikása szól arról, milyen szenvedélyt tápláltak a *kat* iránt az Ifat muzulmán lakosai. Fejedelmük, Sabral-din ezek-

kel a hangzatos szavakkal hívja ki keresztény elenségét: „Fővárosát (ti. Amda Seyonét), Ma’radét magamévá teszem, és satot ültetek benne”, „mert a muzulmánok igencsak kedvelik ezt a növényt”.

1762-ben, mikor a tragikus végű dán expedíció felfedezi Jement, még ez az ország a világ legfontosabb kávéforrása. De Niebuhr meg van döbbenve a jemenitáknak attól a megrögzött szokásától, hogy szünet nélkül azt a sokat magasztalt növényt rágszálják, amelynek ízét az expedíció tagjai elviselhetetlennek érzik. A *kat* sohasem hódította meg a Nyugatot, mint a kávé, habár 1910-ben a lyoni gyógyszerár által forgalomba hozott és „abesszin újtoniknak” nevezett pilulák feltűnő sikert arattak. Semmi kétségem afelől, hogy ha valamely divatos orvos ajánlatával piacra dobnának egy ilyen készítményt, mondjuk effajta elnevezéssel, mint „Sába királynő ifjúsága”, iható ampullákban, példának okáért azzal a megjegyzéssel, hogy javítja, tegyük föl, az agyi mikrokeringést, vagy ránceltüntető krém formájában, vagy erősítő ülőfürdőkhöz használható oldatként, ma is bizonyára számos fogyasztóra találna. Bizonyos

Paul de Amina, Rika Zarainál nagyobb becsvággyal rendelkező titkára Jemen általános kormányzójának, 1865-ben Konstantinápolyban közre is bocsátotta Arábia növénye, a gatt mint a kolera és a pestis különleges gyógyszere című értekezésében e növény gyógyászati értékeire vonatkozó felfedezéseit. Ez a magas rangú állami hivatalnok megfigyelte, hogy a kolera, amelyet szerinte csakis a wahabiták (*sic!*) terjesztenek, annak ellenére, hogy azok folytonosan a jemeni partokat látogatják, errefelé sosem vált járványossá. Ennek a különleges jelenségnek a megvilágítására nem talált más magyarázatot, mint a *kat* rágásának jótékony hatását. *Etiópiai benyomások* című művében (Párizs, 1921–1929) Merab csinos kis történetet kerekít, amelyből az derül ki, hogy a *kat* nem egyéb, mint a delphoi szent babérfa, aminek levelet már a Püthia is rágta, mint tudjuk, váltakozó sikerrel. Nagy Sándor lehetett az, aki a *kat*leveleket Harrarba küldte, hogy azzal kezeljék a lipomániát, vagyis a melankóliát és depressziót.

Kávé és *kat* egyaránt bőséges viták tárgyát szolgáltatta a *fuaqaha* tudósainak, hogy eldöntsék, fo-

gyasztásuk összeegyeztethető-e az Iszlám előírásaival és szellemével. Bár olyan tekintélyek is a *kat* ellen foglaltak állást, mint Ibn Hazzar al-Hajtami (XVI. század) (megint mások ugyanígy a kávé ellen), végül is mindig a pártfogók maradtak többségben. Valóságos költői versenyek is folytak védelmezők és ócsárlók között; s mint mondják, ezek mára sem tűntek el egészen. Annyi bizonyos, hogy Jemenben a *kat* messze megelőzte kedveltségben a kávéét, mielőtt ez utóbbi a XV. században végleg ki nem szorította. Hogy ebben az időszakban a kávénak ilyen könnyedén sikerülhetett felülkerekednie, kétségkívül annak tudható be, hogy a *kat* csak a kiváltságos osztályok körében terjedt, akiket elbűvölt ennek a frissen behozott (?) divatnak újdonsága és eleganciája (?). Frissen behozott? De vajon honnan? A botanikusok, úgy látszik, egyetértenek abban, hogy a Jemenben és az országban a XV. századtól kezdve természet kávécserje bölcsőjének az abesszin fennsíkot tekintsék, ahol vadon állapotban máig is megterem. (A XIX. században fedezték fel, hogy hasonló vadon állapotban más fajtái megteremnek Gui-

neában, Szudánban és Mozambique-ban is, de miért lehetne kizárni ennek lehetőségét, „őshonosságát” az ugyanolyan kedvező feltételekkel rendelkező jemeni fennsíkon? Akár jemeni eredetű volt, akár könnyen meghonosított, természetesen mindenesetre egyre jövedelmezőbbé vált, ahogy fogyasztása lassanként a Közel-Kelet más országaira is áttért, mielőtt elérte volna Törökországot és onnan a Nyugatot. Ugyancsak Niebuhr hívja fel figyelmünket azokra a kétes ügyletekre, amelyek a VIII. században kavarogtak Jemenben a kávéexportálásokról, például Mokka kikötőjében: „Arab kereskedők egymillió tallérral raktak meg egy Dzsiddából érkezett angol hajót, az pedig, amelyen mi behajóztunk, készpénzben 250 000 tallért vitt magával. Ezek az összegek csaknem kizárólag velencei dukátokból és németországi tallérből tevődtek össze...” De a XVIII. századtól kezdve a robbanásszerűen megnövekedett nyugati kereslet s a vele járó jelentősen megnövekedett gazdasági tét valóságos versenyfutást indít el a kávé meghonosításáért. Ez a versenyfutás tulajdonképpen már a XVII. században

megkezdődött, mikor a hollandoknak sikerült elrabolniuk a jemeniektől „a zöld ágacsát”, és megtelepíteniük Jáva szigetén. Franciaország 1715-ben tudta csak meghonosítani, először Bourbon (vagyis Réunion) szigetén, később az Antillákon. De ezeknek a virágzó ültetvényeknek véget vetett a Napóleon-ellenes kontinentális zárlat. S mikor a gyarmatárak előtt újra szabaddá válik az út, a brazilok már elég erősek ahhoz, hogy az európai piacokon ők diktáljanak. Hamarosan Columbia is elhinti a maga magvait, melyek, mondják, a legzamatosabbak minden arabikák között. Jement ugyanilyen érzékenyen érinti a latin-amerikai konkurencia, majd később az indonéziai is. Már a XIX. században folyamatosan zuhanni kezd a jemeni kávé kereslete, és mintegy félszázad óta a jemeni fensík parasztjai rendszeresen irtják a kávécserjét, hogy helyébe a jóval jövedelmezőbb *katot* ültessék.

XIV. Lajos Franciaországa a kávé jóvoltából „fedezi fel” Jement, így létesít gazdasági, majd diplomáciai kapcsolatot Boldog Arábiával. Egy Saint-Malo-i kereskedelmi társaságnak támadt az az ötlete, hogy az egyiptomi és török közvetítés megkerülésével, közvetlenül a forrásnál keresse fel a kávé. Az általuk „a verseny és a kereskedés érdekében” felfegyverzett két hajó, a „Kíváncsi” és a „Fürge” (mindkettőn ötven ágyúval!) 1709. január 3-án horgonyzott le Mokka kikötőjében, tizenkét havi hajózás után. Kiváló kapcsolatot teremtettek a jemeni hatóságokkal, engedélyt kaptak áruik szabad forgalmazására és nagy mennyiségű kávé felvásárlására. 1711-ben a társaság megismételte a tranzakciót, s ezúttal, a jemeni fejedelem kevényének és a francia hajó fedélzetén tartózkodó kiváló sebésznek köszönhetően, még szorosabbra fűződtek a Jemen és Franciaország között fennálló kapcsolatok. Az Imám kérésére, a

„Fürge” hajó seborvosa, bizonyos Barbier úr felkereste a Mawahibban lévő rezidenciát. E kicsinyke francia „delegáció” tagjai voltak minden bizonnyal az első nem mohamedán külföldiek, akik hivatalosan behatolhattak az ország belsejébe. Barbier kezelése hathatósan bizonyult, s a teljes gyógyulást követően a misszió tagjai ajándékokkal dúsan megrakodva tértek vissza Mokkába. Annyi kávé vásárolhattak, amennyit csak akartak, s még egy különleges rakományt is magukkal vihettek, amelyet az Imám a saját személyes ültetvényéről küldött egyenesen XIV. Lajos király részére. (Bár ez utóbbi, mondják, sokkal jobban kedvelte a reggeli levesét és a délutáni csokoládéját.) Eme idilli kapcsolatok folytatása később kissé elmérgesedett, alapvetően nyilván az angol-francia érdekellentétek kiéleződésének köszönhetően. 1737-ben még erőfitogtatásra is sor került Mokka előtt, amelyben a Kelet-indiai Társaság hajói vettek részt. Az okozott kár csekély volt, az elért eredmény azonban tetemes: a megkötött szerződés nem elégedett meg (az angolok tanácsára) megtépzott francia kiváltságok helyreállításával, megengedte a francia állampolgárok mokkal letelepedését is, földek vásárlását is, Franciaország pedig konzulátust nyithatott.

A „kávéházak”, sőt irodalmi kávéházak története 1554-re nyúlik vissza, Konstantinápolyban. Az első olyan nyilvános hely megnyitásának gondolata, ahol kávéfőzetet szolgálnak ki, vagyonos emberré tett két szíriai kereskedőt, Semszt és Hakemet, s mindjárt kisebbfajta háborút robbantott ki a lelkes hívek és az ádáz purista igazhitűek között, akik rossz szemmel nézték e kezdetben meglehetősen szerény, „dorbézoló” helyiségek sokasodását. A szimpatizánsok azonban „a tudás és a kiművelt fők iskolájának” nevezték ezeket az intézményeket, ahol költők és írók, sakkozók, magas rangú hivatalnokok és a szeráj szállítói adtak találkozót egymásnak. (Párizsban az 1690-ben megnyílt *Café Laurent*-t, a rue Dauphine és a rue Christine sarkán, „a szellem iskolájának” titulálták.) Kávérájonók és bigottok között véres összecsapásokra került sor, úgy, hogy a török hatóságok kénytelenek voltak bezáratni ezeket a lokálokat. De a tilalom nem tartott sokáig.

Hozzá kell tenni, hogy e különös zamatú ital ajzó hatása és magányos vagy baráti körben való szürcsölgetésének gyönyöre a Nyugatot még vadabbul felkavarta, mint a Keletet. Hollandia és Itália kivételével a rajongó hívek és esküdt ellenfelek másfél századon keresztül acsarogtak egymásra Európa minden országában. Alig hörpintették ki Marseille-ben az első kávéscsészéket (1644 körül), az orvosok testülete, egy bizonyos dr. Colombe-bal az élén – nyilvánvalóan a bor védelmében – túlzó heveséssel kel ki „a vészes ital” ellen, amelyből „tömérdek baj szakadhat az epés hajlamúakra vagy a mélabúban szenvedők-

re, azokra, akik természetől fogva forrómájúak és -agyúak, végül pedig azokra, akiknek szelleme túl kifinomult és vérük túl tüzes”.

SOMLYÓ GYÖRGY FORDÍTÁSA

Az eredeti szöveg *Les Jardins de la reine de Saba* címen jelent meg a *La Nouvelle Revue Française* 1991-es évfolyamában.

LORAND CASPAR KÉPEI

